

Анісімова О. О.
м. Харків

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті висвітлено сутність психологічної культури вчителя та її складові компоненти. Визначені й розкриті функції психологічної культури та умови її формування у вчителів початкових класів.

Ключові слова: *культура, психологічна культура, професійно-педагогічна культура, психологічні знання, уміння й навички, професійні здібності, психологічні якості.*

Постановка проблеми

Вступ. Розглядаючи людське життя як цілісність, неможливо оминати питання про його значення з точки зору існування і розвитку культури та цивілізації в цілому [7].

Такий підхід до життя, як культурного феномену, доповнює традиційні дослідження культури окремих сфер і форм життєдіяльності: культури праці, побуту, дозвілля, політичної діяльності, моральних відносин тощо [8].

Аналіз останніх досліджень. На думку багатьох психологів, високий рівень психологічної культури виступає необхідною умовою постійного зростання професіоналізму вчителів, загалом, та початкової школи, зокрема, а також є однією з передумов формування нового педагогічного мислення [1–3; 6; 7]. Саме в Великій психологічній енциклопедії відзначається, що значна кількість помилок і упущень у навчально-виховній роботі пояснюється недостатньою психологічною грамотністю вчителів [5].

Проведений теоретичний пошук показав, що різноманітні аспекти проблеми психологічної культури були постійно в полі зору науковців: психологічна культура молодого вчителя (В. Войтко, В. Рибалко), соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності (Л. Карамушка, Н. Коломінський, А. Москальова та ін.) [1–6]. Водночас, проблема психологічної культури та її роль у розвитку особистості вчителів курсів підвищення кваліфікації системи підвищення кваліфікації інститутів післядипломної педагогічної освіти (надалі ІППО) ще не була предметом спеціальних досліджень.

Актуальність теми дослідження полягає у необхідності виявлення тенденцій і напрямів розвитку психологічної культури у вчителів слухачів підвищення кваліфікації ІППО та створенні на їх основі відповідної технології, яка буде сприяти позитивним змінам у їхньому особистісному розвитку і може бути впроваджена в умовах навчального закладу. Актуальність проблеми, її недостатня теоретична, методична і практична розробленість зумовили вибір теми статті, яка торкається проблеми ролі психологічної культури в розвитку особистості вчителів загалом та вчителів молодших класів, зокрема.

Мета дослідження: проаналізувати сутність поняття «психологічна культура вчи-

теля», «психологічна культура вчителя молодших класів», виокремити концептуальну модель психологічної культури вчителя молодших класів та її складових компонентів, визначити й розкрити функції.

Виклад основного матеріалу

Високий рівень розвитку психологічної культури вчителя, як складової його загальної культури і в поєднанні з високим моральним рівнем, стане важливою передумовою перебудови системи національної освіти та школи, зокрема.

Як тлумачить у педагогічному словнику С. Гончаренко, культура (від лат. *cultura* — виховання, освіта, розвиток) є сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини, й утілюються в результатах продуктивної діяльності [3].

У великій психологічній енциклопедії про поняття «культура» йдеться: «Культура — це продукт духовної або художньої діяльності, в якому відображається творча сила людини». Існує три категорії поняття:

1. Сукупність матеріальних і духовних основ, які визначають конкретний період її розвитку.
2. Ступінь розвитку в деяких галузях знань: культура мислення, праці, мовлення, поведінки тощо.
3. Рівень соціального й ментального розвитку, властивий людині [5].

У психологічному словнику П. Гуревич це поняття визначає як досягнутий людством рівень розвитку й фонд кращих результатів цього розвитку, предметнений у формах мистецтва, науки, техніки, що стає умовою подальшого розвитку поколінь, суспільств і окремих особистостей [8].

В педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка воно тлумачиться як «...інтегративна сукупність фізичних, інтелектуальних, загальнокультурних і моральних якостей, професійних знань і вмінь, необхідних для успішної навчальної та виховної роботи» [10].

На новий, якісний, рівень розуміння головної сутності поняття «психологічна культура вчителя» дає змогу вивести аналіз понять «культура» і «професійно-педагогічна культура».

За В. Войтко, культура (від лат. *cultura* — освіта, догляд, розвиток) — предметно-ціннісна форма освоювально-перетворювальної діяльності, в якій відображається історично визначений рівень розвитку суспільства й людини, породжується й утверджується людський сенс буття [9].

Історичне надбання людства в галузі освіти, науки, техніки, мистецтва, що відображає загальний розвиток людського суспільства і важливою умовою його подальшого розвитку є спільним для цих визначень.

Психологічна культура вчителя є підструктурою загальної професійно-педагогічної культури й представляє собою складний феномен, що відображає якісну спрямованість його психологічної діяльності.

На думку Н. Чепелевої, психологічна культура — це наявність педагогічного мислення, яке базується на системі теоретичних знань із педагогіки, загальної, вікової та

педагогічної психології й виявляється в здатності використовувати ці знання, оперувати ними в практичній діяльності — в процесі прийняття рішень за конкретних педагогічних обставин, під час організації навчально-виховного процесу, в ситуаціях спілкування з учнями. На думку автора, прикладом остріхів, що супроводжують фахівця, є перебільшення ролі пам'яті в процесі навчання поряд із недооцінкою мислення, недемократичний стиль спілкування, який часто є причиною різноманітних ускладнень у взаєминах із учнями, наявність стереотипів у сприйманні та оцінюванні дітей тощо [12].

У структурі психологічної культури В. Семікін виокремлює такі компоненти:

- когнітивний (система наукових психологічних знань про людину і соціальні взаємини людей, система адекватних уявлень про свій внутрішній психічний світ і особистісно-індивідуальні якості, розвинутий науковий Інтелект, креативність, схильність до соціальної творчості);
- рефлексивно-перцептивний (спостережливість, увага до людей, психологічна проникливість, вміння адекватно сприймати самого себе й інших людей, прогностичні здібності, здібності до ідентифікації);
- афективний (чутливість до людей, розвинута емпатія і вміння співпереживати, багатство і дієвість переживань, емоційна стабільність, чуйність, доброзичливість, великодушність, милосердя, почуття власної гідності, почуття гумору);
- вольовий (здатність протидіяти зовнішньому тиску, здатність придушити негативні емоційні впливи і сильні переживання, здатність продовжувати виконувати певну роботу при значних психічних і фізичних навантаженнях, самоконтроль, витримка, наполегливість в утвердженні моральних цінностей і відстоюванні моральних принципів, надійність);
- комунікативний (вміння спілкуватися з різними людьми, адекватно сприймати і передавати інформацію, вміння будувати і висловлювати свої думки логічно, доказово і зрозуміло, мовленнєва культура);
- регулятивний (адаптивність, вміння довільної саморегуляції поведінки і діяльності, володіння собою, вміння керувати своїми психічними станами і розумом, моральна саморегуляція);
- підсистема досвіду соціальної взаємодії (установки і стереотипи культурної поведінки, розвинуті вміння і навички соціальної взаємодії, соціальна активність, терпиме ставлення до людей, ввічливість, дипломатичність, добросовісність, внутрішня гідність, інтелігентність);
- ціннісно-змістовий (соціальні норми, цінності і ставлення до них, цікавість до людей, толерантність, гуманність, порядність, справедливість, відповідальність, моральність, самоповага) [11].

Науковець О. Бодальов вважає, що психологічна культура — це «...вміння розбиратися в психології інших людей, емоційно відгукуватися на їх поведінку й стан, а також застосовувати засоби впливу, що відповідають індивідуально-психологічним особливостям кожного з них» [1].

Психологічна культура педагога, з точки зору О. Єрьомкіна, визначається «...як ціннісно-сміслова позиція його особистості, що ґрунтується на яскраво вираженій потребі в самопізнанні й пізнанні інших людей; спосіб професійної діяльності вчителя, формування якого в цілісному педагогічному процесі відбувається на суб'єкт-суб'єкт-

ному рівні, зачіпає мотиваційно-ціннісні (сміслові), когнітивні, рефлексивні й поведінкові сфери особистості педагога й суттєво стимулює ріст професіоналізму... це розвинуте почуття емпатії, креативність учителя, прагнення до самопізнання й адекватної самооцінки... це розвинуте педагогічне мислення, пізнавальна активність учителя, його професійна самосвідомість, перцептивні здібності...» [3].

Значна кількість і строкатість наведених вище позицій, теоретичних положень відкриває перспективу для пошуку й обґрунтування подальшого розроблення проблеми, зокрема, в контексті психологічної підготовки вчителів початкових класів, формування в них високого рівня психологічної культури.

Враховуючи суттєві зміни в системі вищої освіти, зумовлені приєднанням до Болонського процесу та подальшим розвитком суспільства, проблема формування психологічної культури вчителя набуває ще більшої актуальності. Така ситуація зумовлює необхідність у розв'язанні суперечностей між новими зростаючими вимогами, які ставляться до професійної діяльності, до самого вчителя як цілісної особистості, суб'єкта навчально-виховного процесу, здатного до професійно-особистісного самовизначення й саморозвитку та реальним рівнем сформованості психологічної культури й психолого-педагогічної компетентності педагога.

Із огляду на зазначене вище, вважаємо, що *психологічна культура у теоретичному аспекті* — це цілісна система психологічних знань, умінь, і навичок, які допомагають людині розкрити власні, зрозуміти особистісні якості інших осіб у процесі міжособистісних та партнерських взаємин, викликають інтерес та бажання до навчання, допомагають бути стриманими, толерантними, виваженими [5]. *Психологічна культура вчителя молодших класів* буде розглядатися нами як інтегративна складова особистості, яка об'єднує у собі знання про оптимальні способи міжособистісних взаємин, соціально доцільну систему мотивації, характеризується ефективністю, конструктивністю діяльності (зовнішньої та внутрішньої) та нерозривно пов'язана з розвитком загальної культури особистості (як інтеграція духовних цінностей, зразків поведінки, загальнолюдської культури), рівень якої визначається не стільки змістом окремих складових, скільки ступенем взаємодоповненості та взаємоузгодженості. За цієї умови психологічна культура матиме таку модель, яка забезпечить професійний (когнітивний, технологічний складники) та психологічний (особистісний та мотиваційний складники) рівні розвитку фахівців (рис. 1).

Проаналізуємо специфіку особливостей цих сфер у вчителів, зокрема, у вчителів молодших класів.

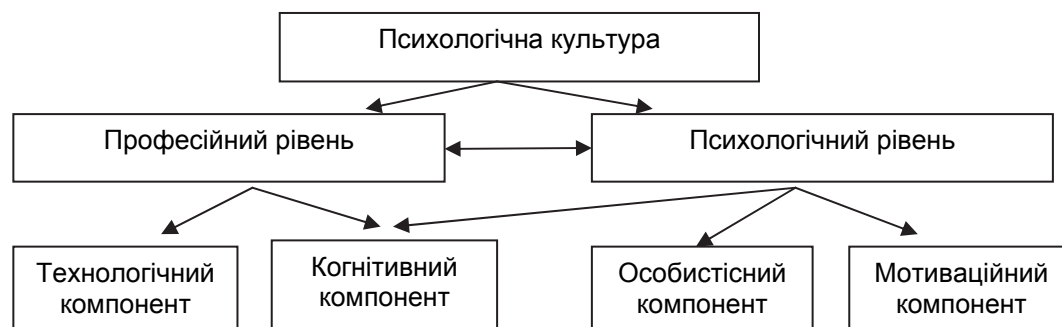

Рис. 1. Концептуальна модель психологічної культури вчителя початкової школи

Професійний рівень, на нашу думку, містить когнітивний та технологічний складники.

Когнітивний компонент містить психологічні знання, які включають знання загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології, лінгвопсихології, пізнавальних психічних процесів: сприймання, запам'ятовування, мислення й мовлення, уяви; психічних властивостей: потреб, інтересів, здібностей, темпераменту, *характеру*.

Технологічний компонент містить психологічні уміння та навички, а також психологічні здібності. *Психологічні уміння* допомагають керувати пізнавальною діяльністю учнів, володіти науковим мисленням, спостерігати й аналізувати, виконувати дослідницьку роботу, враховувати вікові та психологічні особливості школярів, проектувати педагогічну діяльність, планувати, контролювати й корегувати власну діяльність й *психологічні навички* — визначення рівнів і мотивів розвитку особистості дитини, формування в неї ціннісного ставлення до пізнавальної діяльності, володіти професійно-практичними навичками навчання дисциплін освітніх галузей стандарту початкової школи, використовувати різноманітні методи, прийоми й засоби навчання та виховання, водночас виробляючи власний стиль викладання. *Професійні здібності*: організаційні, комунікативні, аналітичні, інтелектуальні, креативні, перцептивні, рефлексивні.

Психологічний компонент містить особистісний та мотиваційний компоненти.

До *особистісного компонента* можуть належати: психологічні якості, риси, властивості особистості вчителя — педагогічні ерудиція, мислення, цілепокладання, інтуїція, імпровізація, уява, спостережливість, оптимізм, рефлексія.

До *мотиваційного компонента* належать сукупність взаємопов'язаних між собою внутрішніх та зовнішніх мотивів, які оптимізують мотиваційну зрілість учителя молодших класів і допомагають йому ефективно діяти в сучасних умовах.

Таким чином, психологічна культура становить сукупність знань психології і педагогіки (загальної, вікової) та педагогічної психології. Використовує в практичній діяльності здатність бачити за поведінкою дитини її душевний стан, рівень розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, рис характеру, орієнтуватися в педагогічних ситуаціях, оцінювати їх, вибирати відповідні способи спілкування з учнем, класним колективом. Грамотно впливати на психіку школяра, сприяючи його гармонійному розвитку, а також уміння аналізувати свою поведінку, виявляти ті чи інші недоліки в своїй професійній діяльності, констатувати наявність чи відсутність у себе певних, необхідних для вчителя якостей [3].

Теоретичний аналіз наукової літератури надав можливість виявити, що психологічна культура вчителя виконує такі функції [10]:

- *комунікативно-регулятивну*, завдяки їй удосконалюються взаємини суб'єктів педагогічного процесу, стає можливою зміна смислу соціальної співпраці вчителя й учнів, відбувається досягнення єдності в поглядах на розв'язання проблем виховання, навчання й розвитку;

- *інформаційно-конструктивну й пізнавально-гносеологічну*, які тісно пов'язані між собою через те, що вони характеризують найважливіший аспект психологічної діяльності вчителя — можливість пізнавати дитину, отримувати й використовувати

інформацію про неї, оцінювати результативність виховних впливів, здійснювати аналіз, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

- *креативно-прогностичну*, яка відображає внутрішню сутність психологічної культури, природу самої психологічної діяльності, має пошуковий, творчий характер і дає змогу не тільки вивчати й констатувати факти, але й здійснювати правильний психологічний прогноз розвитку, саморозвитку й спілкування;

- *супроводу й безпеки*, продиктованої гуманістичним характером педагогічної діяльності, якій притаманні дієве піклування про дітей, розуміння їх проблем, сприйняття дитини як унікальної істоти, яка має величезну цінність, співучасть у її саморозвитку, співробітництво з дорослими (батьки, шкільний психолог, колеги). Ця функція передбачає психологічне й педагогічне забезпечення особистісного розвитку дитини на основі правдивих відомостей про її особливості.

Посилаючись на дослідження О. Єрьомкіної [4], можна запропонувати умови, дотримання яких сприятиме успішному протіканню процесу формування психологічної культури вчителя:

1. Формування психологічної культури в системі безперервної професійної підготовки вчителя (довузівської, вузівської й післявузівської).

2. Створення оптимальних психологічних умов (у школі, педвузі, в системі післявузівської освіти) для реалізації особистісної потреби в самопізнанні й пізнанні інших людей, саморозвитку, самовихованні як передумови успішного формування психологічної спрямованості особистості, а на її основі — психологічної культури вчителя.

3. Створення в процесі вузівського навчання спеціальних умов, які передбачали б доповнення й структурування змісту психолого-педагогічних дисциплін, їх інтеграцію; розроблювання й реалізацію спеціальних педагогічних, психологічних і психотерапевтичних методик і технологій навчання.

4. Включення науково-теоретичної й практичної психологічної підготовки в зміст психолого-педагогічних предметів і навчально-виробничу практику, в структуру самостійної роботи з психолого-педагогічних дисциплін, в процедуру виконання випускних кваліфікаційних, курсових та інших науково-дослідницьких робіт студентів і в соціокультурний життєдіяльний простір майбутнього педагога.

5. Побудова й реалізація індивідуальних програм формування психологічної культури на основі сприйняття цінності себе й інших, що передбачає включення її в особистісний контекст і в професійний образ майбутніх учителів.

6. Створення комплексу діагностичних методик, якими повинен користуватися вчитель у педагогічних цілях; цей комплекс розглядається як фонд учителя-психолога, як гнучка орієнтовна основа для подальшої самостійної роботи; він слугує фундаментом формування психологічної компетентності й психологічної культури вчителя.

7. Формування психологічної й практичної готовності вчителя до співробітництва зі шкільним психологом на основі ціннісних орієнтацій, поглядів, соціально-педагогічних позицій, теоретичної підготовленості до психолого-педагогічного супроводу розвитку дитини.

Висновки

Внаслідок проведеного теоретичного дослідження було встановлено, що психологічна культура вчителів молодших класів вимагає постійного вивчення, що можна забезпечити в системі післядипломної педагогічної освіти. Перспективу подальших досліджень із зазначеної проблеми складає розроблювання методики емпіричного дослідження рівнів психологічної культури вчителів початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодальов А. А. Особистість і спілкування / А. А. Бодальов. — М., 1983. — С. 81.
2. Велика психологічна енциклопедія. — М. : Ексмо, 2007. — 544 с.
3. Вовк В. П. Особливості професійної адаптації молодих учителів до роботи в сучасній школі / В. П. Вовк // Педагогічний дискурс. — 2010. — Вип. 8. — С. 35.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
5. Еремкіна О. В. Формування психодіагностичної культури вчителя / О. В. Еремкіна // Педагогіка. — 2007. — № 1. — С. 59–66.
6. Москальова А. С. Психологічна культура керівника закладу освіти як основа духовного буття : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / А. С. Москальова ; за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : Міленіум, 2007. — Т. 9, ч. 6. — С. 294–298.
7. Москальова А. С. Психологічна культура та її роль у розвитку особистості керівників закладів освіти / А. С. Москальова // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : Міленіум, 2006. — Вип. 29. — С. 474–483.
8. Психологічний словник / за ред. П. С. Гуревича. — М. : ОЛМА Медиа Групп, ОЛМА ПРЕС, Освіта, 2007. — 800 с.
9. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. — К. : Пед. думка, 2001. — С. 358.
10. Рибалко В. В. Психологічна культура особистості у професійній підготовці та діяльності практичного психолога / В. В. Рибалко // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичного психолога у вищих навчальних закладах : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (16–17 трав. 2002 р.) ; за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т. психології ім. Г. С. Костюка ; Тернопіл. експеримент. ін-т пед. освіти. — Тернопіль, 2002. — С. 29.
11. Семикин В. В. Психологическая культура и образования / В. В. Семикин // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена («Психолого-педагогические науки») : науч. журнал. — СПб., 2002. — № 2(3). — С. 26–36.
12. Чепелева Н. В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н. В. Чепелева. — К. : Знання, 1989. — 32 с.

Анисимова О. А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ПРОБЛЕМЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье рассматривается суть психологической культуры учителя и ее структура. Определены и раскрыты функции психологической культуры и условия ее формирования у учителей начальных классов.

Ключевые слова: *культура, психологическая культура, профессионально-педагогическая культура, психологические знания, умения и навыки, профессиональные способности, психологические качества.*

Anisimova O. A.

THEORETICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE PROBLEM OF CULTURE PSYCHOLOGICAL ELEMENTARY TEACHERS KLAS

In the article it appears the essence of psychological culture of teachers and stukturura. Identified and disclosed to the psychological functions of culture and conditions of its formation at the primary school teachers.

Key words: *culture, culture of psychological, vocational and pedagogical culture, psychological knowledge, skills, professional abilities, and psychological qualities.*